

Прогностична модель системи профорієнтаційної роботи з учнівською молоддю

Ринкові відносини ставлять людину в умови конкуренції, що породжує необхідність постійного професійного вдосконалювання, підвищення кваліфікації, а також зміни професії. Удосконалюватися ж бажано в тій сфері професійної діяльності, яка відповідає психофізіологічним особливостям людини, оскільки в цьому разі вона може з максимальною ймовірністю домогтися найкращих економічних результатів і мінімізувати ризики психологічних криз, пов'язаних з незадоволеністю змістом і результатами своєї праці. Останнім часом набула особливої актуальності проблема відповідності вимог професії до стану здоров'я працівника, оскільки значна частина молоді, яка повинна включитися у трудову діяльність, мають ті або інші відхилення у стані здоров'я і спостерігається стійка тенденція до погіршення цієї ситуації. За такого підходу процес підготовки молодшої людини до вибору професії і його супровід впродовж усього її економічно активного життя, яке може припускати й зміну професії, повинен мати адекватне психолого-педагогічне забезпечення. Одним із засобів розв'язання цієї соціально-економічної проблеми є професійна орієнтація.

Проблемам професійної орієнтації учнівської молоді присвячено значну кількість як вітчизняних, так і закордонних досліджень з психології, педагогіки, соціології тощо. Проте висновки та рекомендації закордонних дослідників не завжди можна цілком використовувати в Україні, а значна кількість вітчизняних досліджень не може бути використаною в нових соціокультурних умовах. Разом з цим можна виокремити ряд досліджень які мають фундаментальний характер. Так в роботах А. Деркача, Є. Клімова, Д. Сьюпера, В. Толочка та інших дослідників сформульовано основні положення щодо професійного розвитку особистості. У дослідженнях А. Маслоу, І. Кона, М. Пряжнікова, С. Чистякової, А. Шавіра розкрито сутність та основні етапи професійного самовизначення особистості. Сутність та основні складові професійної орієнтації висвітлено у дослідженнях Є. Клімова, Є.

Павлютенкова, Б. Федоришина, С. Фукуями, І. Чечель та ін. Разом з цим, проблемам, пов'язаним визначенню мети, змісту, форм та методів професійної орієнтації учнівської молоді на сучасному етапі соціально-економічного розвитку України присвячено відносно незначну кількість досліджень.

Метою статті є визначення підходів до створення прогностичної моделі профорієнтаційної роботи з учнівською молоддю, адекватної динамічним умовам ринкової економіки.

Професійна орієнтація як специфічний засіб психолого-педагогічного забезпечення процесу підготовки особистості до вибору професії сформувалася наприкінці ХІХ ст. й за час свого існування змінила кілька парадигм, відповідно до яких визначалися її мета, завдання, форми, методи й інструментарій. В Україні професійна орієнтація до 1991 року розвивалася в рамках підходів до профорієнтаційної роботи, які були спільними для всіх республік СРСР і була орієнтована на відтворення робочої сили для планової екстенсивної економіки. Як такої системи, що охоплювала б всі рівні допрофесійної й професійної підготовки людини, а також надавала їй профорієнтаційну підтримку й послуги в період професійної діяльності, створено не було. Основні зусилля профорієнтаційної роботи були спрямовані на підготовку випускників школи до вибору робітничих професій, які не користувалися серед них особливою популярністю.

Перехід економіки незалежної України до ринкових відносин охарактеризувався зовні суперечливою ситуацією – з одного боку ринкова економіка об'єктивно, як показує досвід країн з розвинутою ринковою економікою, має потребу в створенні системи профорієнтаційної роботи, а з іншого боку, у нашій країні фактично була зруйнована навіть система шкільної профорієнтації. Вхід економіки України в ринок у 90-і роках ХХ ст. призвело до відмови держави від планування й гарантій у сфері освіти й працевлаштування. Молода людина у сфері професійного самовизначення фактично залишилася наодинці зі своїми проблемами стосовно вибору професії.

Для сучасного етапу розвитку суспільства характерною є гіперорієнтація

молоді на набуття вищої освіти. Цьому, зокрема, сприяли зміни у структурі професійної освіти, які розпочалися у 90-х рр. минулого століття. Якщо за часів СРСР кількість студентів у ВНЗ була значно меншою за кількість учнів у ПТНЗ, то в Україні ситуація помінялася з точністю до навпаки (див. *табл. 1*). Цьому сприяло як зростання кількості ВНЗ (у СРСР було менш за 700 ВНЗ, а зараз лише в Україні – близько 1000), так і зменшення кількості ПТНЗ. В той же час структура професійного складу населення ні сьогодні, ні у близький перспективі не потребує такої кількості фахівців з вищою освітою. І навпаки, переважна більшість сьогодні вакансій пов'язана з робітничими професіями. Нестача кваліфікованих робітників сьогодні є одним із чинників, що уповільнюють економічний розвиток України.

Таблиця 1

**Випуск кваліфікованих робітників та фахівців навчальними
зкладами України (1985–2006 рр.)**

Навчальні заклади	1985	1995	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
ПТНЗ	449,9	277,3	263,5	266,8	278,8	282,4	275,6	283,4	286,6	289,3
ВНЗ I—II рівнів акредитації	236,9	191,2	156,0	148,6	147,5	155,5	162,8	148,2*	142,7*	137,9*
ВНЗ III—IV рівнів акредитації	150,6	147,9	240,3	273,6	312,8	356,7	416,6	316,2*	372,4*	413,6*
Кіл-ть учнів ПТНЗ / кіл-ть учнів ВНЗ	1,2 : 1	0,9 : 1	0,67 : 1	0,63 : 1	0,6 : 1	0,55 : 1	0,49 : 1	0,6 : 1	0,55 : 1	0,52 : 1

* Випущено фахівців (без тих, які отримали вищу освіту, але продовжують навчання з метою здобуття більш високого освітньо-кваліфікаційного рівня).

Ринкова економіка, у першу чергу такі породжені нею явища як безробіття й структурна перебудова економіки, актуалізувало проблему вибору професії й для значної частини населення, що вже має певну професійну підготовку. У загальному випадку, соціально-економічні зміни, входження в міжнародний економічний простір, структурні зміни економіки, обумовлені розвитком науки, техніки й технологій, актуалізували перед кожною людиною, що готується вступити в трудове життя, або вже працює, проблему вибору професії й, якщо виникне така потреба, її зміни. Саме на рішення названих

проблем й повинен бути орієнтованим комплекс профорієнтаційних заходів в умовах ринкової економіки.

Реанімація професійної орієнтації передбачає прийняття комплексу теоретичних положень, які визначали б її мету й, як наслідок, завдання, структуру, форми й методи. Існує кілька підходів як до самого визначення профорієнтації, так і визначенню її структури. Виходячи з тенденцій демократизації суспільства, а так само прийняття особистісно орієнтованої парадигми навчання та виховання в системі освіти, найбільш прийнятним сьогодні є визначення, запропоноване Б. Федоришиним, а саме – **професійна орієнтація являє собою науково-практичну систему підготовки особистості до свідомого професійного самовизначення** [5]. Як впливає із прийнятого визначення професійної орієнтації, її слід розглядати як засіб підготовки особистості до професійного самовизначення. При цьому слід зазначити, що професійне самовизначення є соціально-педагогічною й психологічною категорією, у визначенні якої існує досить багато розбіжностей. Слід зазначити, що існує досить багато підходів і до визначення основних складових професійної орієнтації. Проте можна виокремити ряд елементів, які є спільними для більшості підходів до визначення структури профорієнтації. За такого підходу до неї входить чотири основних компоненти, а саме професійна інформація, професійна консультація, професійний добір (для низки професій – професійний підбір) та професійна адаптація.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень з проблем підготовки особистості до вибору професії свідчить про те, що основною проблемою є не стільки інформаційне насичення процесу вибору професії, скільки потреба у психологічній допомозі як в період вибору професії, так і в період власне професійної діяльності [1]. Як на наш погляд, сьогодні доцільно вести мову не стільки про професійну орієнтацію, скільки про професійне консультування (в розширеному розумінні цієї дефініції) особистості. На підставі аналізу вітчизняної й закордонної літератури можна умовно виділити такі напрями організації роботи з професійного консультування:

- *довідково-інформаційний напрям* передбачає надання актуальних і достовірних відомостей, що містять характеристику професій, інформацію про професійні навчальні заклади, стан ринку праці, вакантні робочі місця і таке інше (тобто цей напрям профорієнтаційної допомоги багато в чому збігається з профінформацією);

- *організаційно-управлінський напрям* передбачає координацію профконсультаційної роботи між різними освітніми установами, службами зайнятості, відділами розвитку персоналу підприємств, громадськими організаціями і таке інше.

- *адаптаційне профконсультування* спрямоване на надання допомоги особам, що вступили до професійного навчального закладу або влаштувалися на роботу;

- *стимулююче профконсультування* передбачає надання допомоги особам, що переживають професійну стагнацію, депресію (головним при цьому є формування у особистості внутрішньої готовності до усвідомленої й самостійної побудови, коректування й реалізації перспектив свого професійного розвитку, підвищення кваліфікації, професійного зростання тощо);

- *корекційне профконсультування* спрямоване на надання допомоги особам, що переживають кризу професійного становлення, труднощі в професійному спілкуванні й співробітництві, мають конфлікти професійного характеру і т. ін.;

- *реабілітаційне консультування* здійснюється для надання допомоги особам, що частково втратили працездатність, і інвалідам;

- *маніпулятивне профконсультування* спрямоване на нав'язування особистості певної професійно орієнтованої послуги або її орієнтацію на професійну діяльність за суспільно значущою професією, коли на перше місце виступають інтереси не особистості, а суспільства [3].

Як на наш погляд, вирішення сукупності проблем, пов'язаних з організацією, психологічним забезпеченням та інформаційною підтримкою процесу професійного самовизначення особистості потребує внесення змін у

існуючу теорію та практику профорієнтаційної роботи з населенням. Насамперед потребує оновлення існуюча концепція професійної орієнтації населення в плані перенесення центра ваги на надання йому психологічної підтримки процесу вибору професії та професійного розвитку особистості. Можливо доцільно переглянути існуючу парадигму профорієнтаційної роботи, яка має за мету підготовку особистості до професійного самовизначення, та змінити її на таку, що бачить основну мету профорієнтаційної роботи у забезпеченні та підтримці вибору та реалізації особистістю професійної кар'єри (дефініція «професійна кар'єра» ще знаходиться на стадії понятійного становлення, проте вона є більш широкою ніж «професійне самовизначення» й містить останнє в собі). Не виключено, що має сенс взагалі відмовитися від терміну «професійна орієнтація» та замінити його терміном «професійне консультування», оскільки, як показано вище, профконсультаційна допомога у розширеному розумінні цього поняття містить всі елементи профорієнтаційної роботи у її сучасному розумінні.

Професійне самовизначення є не одиничним актом вибору особистістю професійного шляху у період навчання у загальноосвітній школі, а має динамічний й усвідомлений характер і дискретно здійснюється впродовж трудової діяльності людини. У той же час, кожний з вікових етапів розвитку особистості в контексті проблеми професійного самовизначення має специфічні особливості і потребує застосування специфічного змісту, відповідних методів і форм профорієнтаційної підтримки вибору професії. Виходячи з цього у визначенні особливостей профорієнтаційної роботи, доцільно взяти за точку відліку певну періодизацію професійного розвитку особистості.

Визнані вітчизняні періодизації представлені в роботах Є. Климова, Т. Кудрявцева й інших дослідників. На основі їхнього узагальнення було виділено три основні етапи та декілька стадій професійного розвитку особистості [8]. Для категорії населення, яка характеризується як «учнівська молодь», професійний розвиток припадає на певні стадії всіх трьох етапів, а саме:

Допрофесійний розвиток: стадія оволодіння навчальною діяльністю – від 6 до 11–12 років (молодший шкільний вік). На цьому етапі формується

особистість дитини як майбутнього суб'єкта праці, система регуляції поведінки, мотиваційна, когнітивна, емоційно-вольова сфери тощо.

Розвиток у період вибору професії. Стадія оптації (підготовка до життя, до праці, вибір професії) – з 11 до 14–18 років. У цей період відбувається оволодіння системою соціально значущих ціннісних уявлень про побудову життя й професійного шляху, засвоєння системи обов'язків по відношенню до однолітків й дорослих, активний самоаналіз тощо.

Розвиток у період професійної підготовки й подальшого становлення професіонала. Стадія професійного навчання (з 15–18 до 19–23 років). На цій стадії відбувається цілеспрямоване освоєння системи знань, практичних навичок й умінь в обраній професійній діяльності, формування ціннісних уявлень про дану професійну спільність, розвиток і наповнення предметним змістом майбутньої професійної активності, формування професійної придатності на основі розвитку професійно важливих якостей (ПВЯ) і професійно орієнтованих особистісних структур.

Таким чином, систему професійного консультування учнівської молоді доцільно будувати відповідно до особливостей професійного розвитку особистості на кожній із зазначених стадій. Крім того, професійне консультування повинно бути спрямованим на допомогу особистості у подоланні психологічних криз професійного становлення. Для учнівської молоді притаманні дві кризи, а саме – криза навчально-професійної орієнтації (14–17 років) та криза професійного навчання [2].

Виходячи із сказаного вище, можна запропонувати таку модель профорієнтаційної роботи з учнівською молоддю:

Профорієнтаційна робота з учнями 8–9 класів. Не применшуючи значення перших років життя людини в плані вибору нею майбутньої професії, все ж таки зазначимо, що актуальності ця проблема набуває в старшому підлітковому віці. Саме в цей віковий період у молодій людини розпочинається становлення «Я»-образу, який, зокрема, включає таку складову як професійне «Я». У зв'язку із закінченням II ступеню загальноосвітньої школи, постає дилема: вибір профілю, бажано професійно зорієнтованого, навчальної

спеціалізації у 10–11 класах або набуття початкової професійної підготовки. Тому період навчання у 8–9 класах загальноосвітньої школи передбачає надання учневі інтенсивної профорієнтаційної допомоги.

Особливостям профорієнтаційної роботи з учнями 8–9 класів середніх загальноосвітніх шкіл присвячено значну кількість як наукових досліджень, так і методичних рекомендацій щодо її змісту, форм та методів. Специфіку профорієнтаційної підтримки процесу професійного самовизначення учнів 8–9 класів відображено в *табл. 2*.

Таблиця 2

Специфіка профорієнтаційної підтримки процесу професійного самовизначення учнів 8–9 класів

Типові очікування учнів щодо профорієнтаційної допомоги	Напрями профорієнтаційної роботи
<ul style="list-style-type: none"> ● Вирішення проблеми щодо подальшого навчання (працевлаштування); ● Поглиблений інтерес до певних професій; ● Інтерес до професійних навчальних закладів; ● Інтерес щодо власної професійної придатності. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Профконсультаційна допомога у виборі профілю навчання у старшій школі або професійного навчального закладу (в окремих випадках – допомога у виборі місця роботи); ● Допомога у самопізнанні (без висновків щодо професійної непридатності); ● Формування системи ціннісних ставлень до професійної праці; ● Профінформаційна робота, спрямована на ознайомлення зі світом професій та шляхами їх набуття.

В організаційному плані профінфорієнтаційну роботу доцільно здійснювати в рамках факультативного курсу профорієнтаційної спрямованості. Сьогодні існує декілька варіантів програм таких курсів, зокрема програма курсу «Людина і світ професій», яка рекомендована Міністерством освіти і науки України до викладання у середніх загальноосвітніх школах [4]. В оптимальному варіанті на момент закінчення 9 класу учень повинен прийняти рішення щодо напрямку навчально-професійної спеціалізації й шляхів оволодіння майбутньою професією (профіль навчання в 10–11 класах, навчання в СПТУ, ВНЗ I–II рівнів акредитації (за старою класифікацією – технікуми, педагогічні й медичні училища та інше, навчання безпосередньо на виробництві тощо).

Профорієнтаційна робота з учнями 10–11(12) класів. Для тієї частки молодих людей, які прийняли рішення продовжити навчання в школі, основний

центр ваги профорієнтаційної роботи має сенс перенести на професійний підбір при збереженні активної профінформаційної та профконсультаційної роботи. Предметно-практичним середовищем для її здійснення може виступати профорієнтаційний курс, основним завданням якого є формування в учнів обґрунтованих уявлень щодо майбутньої професійної кар'єри (наприклад курс «Побудова кар'єри» [6]). Викладання зазначеного курсу у поєднанні з іншими навчально-виховними заходами профорієнтаційного характеру повинні бути спрямованими на вирішення завдань підтримки процесу прийняття рішення випускниками загальноосвітніх шкіл щодо свого професійного майбутнього (табл.3).

Таблиця 3

Специфіка профорієнтаційної підтримки процесу професійного самовизначення учнів 10–11(12) класів

Типові очікування учнів щодо профорієнтаційної допомоги	Напрями профорієнтаційної роботи
<ul style="list-style-type: none"> ● Вибір професії ● Вибір напрямку набуття професійної освіти, визначення закладу професійної освіти ● Вибір шляхів вступу до закладу професійної освіти (підготовчі курси та ін.) ● Інтерес щодо ціннісних та моральних аспектів майбутньої трудової діяльності ● Прагнення до конкретизації вибору майбутньої професії та шляхів її набуття 	<ul style="list-style-type: none"> ● Головний акцент – ціннісно-моральна складова професійного самовизначення ● Профінформаційна допомога – створення розвинутої когнітивної бази вибору майбутньої професії ● Профконсультаційна допомога – співставлення вимог, що ставить професія до особистості, з особливостями особистості школяра ● Індивідуалізація профорієнтаційної роботи ● Допомога у розробці розгорнутого особистого професійного плану, який передбачає реальні альтернативи обраній професії

Крім власно профорієнтаційної роботи, засобами розв'язання цього завдання є залучення учнів до квазіпрофесійної діяльності, адекватної профілю навчання, їх участь у проектній діяльності, спрямованій на одержання розширеної систематизованої інформації про майбутню професію тощо. Основні форми профорієнтаційної роботи з учнями 10–11(12) класів відображені в таблиці 4.

**Основні форми профорієнтаційної роботи з учнями старших класів
середніх загальноосвітніх шкіл**

Завдання профорієнтаційної роботи	Форми профорієнтаційної роботи
Визначення стану проблеми вибору професії	Бесіда, інтерв'ю, анкетування
Комплексне вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості	Діагностика ціннісних орієнтацій, настанов, самооцінки інтересів, схильностей, здатностей
Компетентне відбиття світу професій й образу обираної професії	Діагностичні й профорієнтаційні ігри, тренінги професійного самовизначення
Узгодження ідеального і реального образів професії, мотивації професійного вибору, усунення неадекватності у самооцінки	Психолого-педагогічний консиліум, методики самопізнання й самоаналізу, професійна рефлексія та ін.
Пошук значеннєвих опор особистості в ситуаціях криз професійного самовизначення	Метод критичних подій, тестування та ін.
Корекція професійного вибору	Складання планів професійного розвитку, альтернативних сценаріїв професійного становлення та ін.

Профорієнтаційна робота на етапі професійного навчання. Наступним етапом професійного розвитку особистості, який йде за вибором школярем професії, є професійна освіта, що здійснюється, як правило, у відповідних навчальних закладах.

Найважливішим принципом супроводу професійного розвитку особистості на етапі одержання професійного освіти є визнання права особистості ухвалювати рішення щодо шляхів свого професійного становлення й відповідати за його наслідки. Профорієнтаційний супровід зводиться до створення умов для повноцінного професійного становлення особистості, надання своєчасної допомоги й підтримки, а в разі необхідності – корекції професійного розвитку. Слід зазначити, що в період набуття професійної освіти має місце так звана криза професійного навчання. Одним з її проявів є незадоволеність професійною освітою та професійною підготовкою, перебудова провідної діяльності (в сучасних умовах фактично провідною діяльністю стає не навчально-професійна, а власне професійна, оскільки значна частка молоді, що навчається, вимушена працювати) тощо.

Профорієнтаційний супровід професійного розвитку особистості на етапі професійного навчання співвідноситься із ключовими етапами професійної

підготовки, а саме адаптації, інтенсифікації та ідентифікації [7].

На *етапі адаптації* колишні школярі пристосовуються до умов і змісту професійно-освітнього процесу, засвоюють нову соціальну роль. Профорієнтаційний супровід на даному етапі полягає в наданні першокурсникам допомоги в адаптації до нових умов життєдіяльності й реалізується в процесі: діагностики мотивів одержання професії, професійних ціннісних орієнтації, соціально-психологічних настанов; консультуванні першокурсників, що розчарувалися в обраній спеціальності; корекції професійного самовизначення при компромісному виборі професії (уточнення або зміна (якщо існує така можливість) спеціальності в межах одного закладу професійної освіти, зміна навчального закладу і т. ін.).

На *етапі інтенсифікації* відбувається розвиток загальних і спеціальних здібностей учнів, їх емоційно-вольової регуляції, розуміння відповідальності за своє особистісне та професійне становлення, самостійності тощо. В даний період учень (студент) може відчувати потребу у допомозі в плані уточнення професійної спеціалізації, місця проходження виробничої практики і таке інше. Профорієнтаційна підтримка на цьому етапі акцентується на діагностиці особистісного й професійного розвитку, розвивальній діагностиці, психологічному консультуванні тощо.

На завершальному етапі професійного освіти – *етапі ідентифікації* – важливого значення набуває формування професійної ідентичності особистості та її готовності до майбутньої практичної діяльності. У цей період з'являються нові, що стають усе більше актуальними професійні цінності, пов'язані зокрема з перспективами працевлаштування. Профорієнтаційна підтримка полягає у фінішній діагностиці професійних здібностей, наданні особистості допомоги в знаходженні професійного поля для самореалізації, профінформаційної допомоги в контексті працевлаштування. Слід зазначити, що профорієнтаційна робота з учнями вищих навчальних закладів сьогодні практично не здійснюється. В цьому плані більш оптимізованою для її проведення є навчально-виробниче та виховне середовище професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ).

Здійснення профконсультаційної підтримки процесу професійного розвитку молоді людини потребує створення певної організаційної структури, яка б її забезпечувала. Як один з варіантів такої організаційної структури можна розглядати Центри професійного консультування. Основна мета їх діяльності полягатиме в інформаційно-методичному, психолого-педагогічному та консультаційному забезпеченні та підтримці процесу професійного самовизначення особистості на всіх вікових етапах, в першу чергу – в період навчання у загальноосвітній школі та професійного навчання. Такі центри можуть створюватися у границях адміністративно-територіальних одиниць (місто, район) Міністерством освіти і науки та Державною службою зайнятості. Можливим є створення й недержавних Центрів професійного консультування, але за умови отримання ліцензії на здійснення відповідної діяльності та наявності фахівців з адекватною підготовкою.

Сказане діє змогу сформулювати такі висновки: уточнення мети професійної орієнтації молоді в умовах особистісно орієнтованого навчання потребує уточнення сутності феномену «професійне самовизначення особистості», яке сьогодні трактується неоднозначно; потребує оновлення існуюча концепція профорієнтаційної роботи з населенням у плані перенесення центра ваги на надання особистості психологічної підтримки процесу вибору професії та її професійного розвитку; має сенс розглянути можливість відмови від терміну «професійна орієнтація» та заміни його терміном «професійне консультування», оскільки воно, у розширеному розумінні цього поняття, містить не лише всі елементи профорієнтаційної роботи у її сучасному розумінні, але й додаткові функції, необхідні для психолого-педагогічного супроводу процесу професійного розвитку особистості; за основу визначення особливостей профорієнтаційної роботи доцільно взяти за точку відліку певну періодизацію професійного розвитку особистості, а також враховувати необхідність подолання психологічних криз професійного становлення (для учнівської молоді це криза навчально-професійної орієнтації та криза професійного навчання); здійснення психолого-педагогічної підтримки процесу професійного розвитку молоді людини потребує створення певної

організаційної структури. В контексті розвитку теорії та практики підготовки особистості до професійної діяльності потребують подальшого дослідження такі проблеми як перегляд парадигми професійної орієнтації з позицій компетентнісного підходу, визначення змісту, форм та методів професійного консультування молоді в період професійної підготовки і т. ін.

Література

1. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала / Анатолий Алексеевич Деркач. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. – 752 с.
2. Зеер, Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – Т 18. – № 6. – С. 35–44.
3. Зеер Э. Ф., Павлова А. М., Садовникова И. О. Профориентология: Теория и практика: Учеб. пособие для высшей школы / Э. Ф. Зеер, А. М. Павлова, И. О. Садовникова. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. – 192 с.
4. Людина і світ професій: Програма для 8–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів //Бех І. Д. (науковий консультант), Мельник О. В., Гуцан Л. А., Морін О. Л., Ткачук І. І., Скалько О. В., Дятленко С. М., Шабдінов М. Л.– К.: Мегапринт, 2007. – 36 с.
5. Підготовка до професійного навчання і праці (психолого-педагогічні основи): Навч.-метод. посібник / За ред. Г. О. Балла, П. С. Перепелиці, В. В. Рибалка. – К.: Наукова думка, 2000. – 188 с.
6. Побудова кар'єри: Програма для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів //Бех І. Д. (науковий консультант), Мельник О. В., Гуцан Л. А., Морін О. Л., Ткачук І. І., Скалько О. В., Дятленко С. М., Шабдінов М. Л.– К.: Мегапринт, 2007. – 36 с.
7. Пряжникова Е. Ю., Пряжников Н. С. Профориентация / Е. Ю. Пряжникова, Н. С. Пряжников.– М.: Академия, 2005. – 496 с.
8. Толочек В. А. Современная психология труда / Владимир Алексеевич Толочек. – СПб: Питер, 2006.– 479 с.